

УДК 904+908

ІСТОРІЯ ОСТРОВА ХОРТИЦІ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА
ІСТОРІЇ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ

Микола Дєдков,
к.і.н., професор, декан гуманітарного
факультету НУ «Запорізька політехніка»

Ірина Спудка,
к.і.н., доцентка кафедри
«Українознавства та загальної
мовної підготовки» НУ

«Запорізька політехніка»

Георгій Шаповалов,
д.і.н., професор, завідувач кафедри
«Українознавства та загальної мовної
підготовки» НУ «Запорізька політехніка»

Пам'яті депутата Запорізької міської ради

Михайла ЛЕВЧЕНКА

Melius sero quam nunquam!

Актуальність статті полягає у необхідності наукового доведення історичної правди щодо раннього заселення українських земель Запоріжжя, яке передувало їх включенню до складу російської імперії. Встановлено факт ігнорування у 2020 р. спеціалістом з історико-культурної спадщини Запорізької міської ради рішення 47 сесія Запорізької міської ради від 27.06.2014 р. про встановлення дати заснування м. Запоріжжя від першої згадки о. Хортиці в 952 р. Опрацьовано середньовічні письмові джерела, які вказують на наявність на острові Хортиця поселення Протовче. Проаналізовано матеріали новітніх багаторічних археологічних досліджень, що дозволяють його локалізувати та датувати VIII–XVI ст. Встановлено зв'язок між літописною назвою поселення та його місцезнаходженням.

Наголошено на важливості розуміння сакрального значення острова Хортиця для середньовічної України. Запропоновано нове розуміння значення острова Хортиця для найважливіших подій загальнодержавного масштабу в Київській Русі, як чинника відродження історичної ідентичності українського Запоріжжя. Зроблено висновок щодо необхідності повернення Запорізької міської ради до реалізації свого рішення прийнятого 27 червня 2014 р. 47 сесією Запорізької міської ради «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя».

Ключові слова: Дніпро, острів Хортиця, Запоріжжя, Протовче, Київська Русь, Костянтин VII Порфієродний, джерела.

The relevance of the article lies in the need for scientific proof of the historical truth regarding the early settlement of the Ukrainian lands of Zaporozhye, which preceded their inclusion in the Russian Empire. The fact of ignoring in 2020 was established. by a specialist in historical and cultural heritage of the Zaporizhia City Council, the decision of the 47th session of the Zaporizhia City Council dated June 27, 2014. on establishing the date of establishment of the city Zaporozhye from the first mention of Fr. Khortytsy in 952 Medieval written sources that indicate the presence of the Protovche settlement on the island of Khortytsia have been studied. The materials of the most recent long-term archaeological research, which allow to localize and date it to the 8th – 16th centuries, have been analyzed. The connection between the historical name of the settlement and its location has been established. The importance of understanding the sacred significance of Khortytsia Island for medieval Ukraine is emphasized. A new understanding of the significance of Khortytsia Island for the most important events of a national scale in Kyivan Rus, as a factor in the revival of the historical identity of Ukrainian Zaporizhzhia, is proposed. A conclusion was made regarding the need to return the Zaporizhia City Council to the implementation of its decision made on June 27, 2014. 47th session of the Zaporizhzhia City Council «On

approval of the report of the working group on clarifying the date of establishment of the city. Zaporozhye».

Keywords: Dnipro, Khortytsia Island, Zaporizhzhia, Protovche, Kyivan Rus, Constantine VII Porfirogenitus, sources.

Актуальність нашого дослідження полягає у необхідності наукового доведення історичної правди щодо раннього заселення українських земель, яке передувало їх включенню до складу російської імперії. Адже, майже завжди, йдеться про одночасне знищення їхньої ідентичності від моменту реальної колонізації Росією. Ця проблема стала актуальною після набуття Україною незалежності та після передачі громадам різних рівнів більших повноважень щодо господарювання на їх територіях і активізації діяльності інститутів громадянського суспільства. Та особливої ваги питання відновлення історичної правди щодо активного заселення територій Півдня України задовго до XVIII ст. набуло в умовах російсько-української війни, яка наразі триває.

На перший погляд, питання є спільним для багатьох населених пунктів Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей та півострова Крим. Загалом, це дійсно так. Але, в кожному окремому випадку, вивчення подібних студій, змушує дослідника стикатися з різними обставинами, пов'язаними з наявністю наукових праць попередників, писемних та археологічних джерел або упередженістю опонентів. В одному випадку, це будуть міста-колонії античного часу, в іншому – поселення часів Київської Русі, або генуезькі факторії чи золотоординські міста. А ще, такі пам'ятки можуть бути добре забутими або щойно відкритими і, тому, ще не взятими на державний облік. Ускладнює цей процес і спротив політично вмотивованих опонентів, які є прихильниками усталених ідей та наративів імперських або радянських часів.

Метою цієї роботи є узагальнення досвіду, накопиченого в м. Запоріжжі в ході реалізації проєкту щодо встановлення часу виникнення

сталого населеного пункту на території сучасного міста. Саме з метою уточнення дати заснування м. Запоріжжя у 2012 році при Запорізькій міській раді було створено спеціальну робочу групу. До групи увійшло багато компетентних і фахових істориків та археологів, краєзнавців та музейних працівників. Упродовж майже двох років члени групи збиралися на засідання у приміщенні ради, де працювали відкрито та за широкої участі громадськості, а також засобів масової інформації. Особливо активно група почала працювати, коли до неї долучилися учасники Революції Гідності в Києві та активісти Запорізького майдану.

27 червня 2014 року 47 сесія Запорізької міської ради розглянула питання «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя». На цьому засіданні робочу групу представляли: депутат міської ради, член виконавчого комітету Запорізької міської ради з 2006 року, заступник Генерального директора Національного заповідника «Хортиця» Михайло Левченко, Заслужений діяч науки і техніки України, багаторічний декан історичного факультету Запорізького національного університету, д.і.н., професор Федір Турченко, Генеральний директор Національного заповідника «Хортиця», к.і.н. Максим Остапенко і багаторічний директор комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради, д.і.н., професор Георгій Шаповалов. Звіт робочої групи щодо уточнення дати заснування м. Запоріжжя оголосив Георгій Шаповалов. Зокрема, він пояснив, що Запоріжжя, а точніше його найунікальніша частина – острів Хортиця, неодноразово згадується у давніх писемних джерелах. Доповідач нагадав, що в X ст. візантійський імператор Костянтин VI, описав як руси, пройшовши дніпрові пороги, зупиняються на острові. Там, біля величезного дубу, вони приносили жертви своїм язичницьким богам. Присутнім на сесії було повідомлено, що в літописах є багато свідчень щодо значної кількості кораблів, які щороку зупинялися біля острова. Для багатьох депутатів стало

новиною почути, що ці дані літописів були підтверджені сенсаційними археологічними розкопками, проведеними за часів будівництва Дніпрогесу у 1930-х роках. Саме тоді, вперше і відкрили два поселення часів Київської Русі на лівому і правому берегах Дніпра. І вже тоді археологи Академії наук зробили висновок, що вони мали риси міста! Найбільший інтерес викликала та частина звіту, де йшлося про новітні, частково проведені розкопки літописного поселення «Протовче», розпочаті наприкінці 70-х років. На поселенні було розкопано два десятки житлових та ремісничих приміщень, датованих VIII–XVI ст. Серед великої кількості різних предметів та посуду археологи знайшли металургійну майстерню з тиглями, шлаками, крицями та іншими артефактами, що підтвердили місцеве виробництво заліза та розвиток ковальської справи. І коли доповідач сказав, що ми не можемо проігнорувати науково доведений факт історичної тисячолітньої тяглості металургії в Запоріжжі від Київської Русі до «Запоріжсталі», депутати зааплодували.

Загалом, звіт був сприйнятий присутніми схвально, депутати задавали уточнюючі питання і отримували розгорнуті пояснення і, врешті, затвердили відповідне рішення. Наголосимо, що ця, безумовно історична подія в діяльності Запорізької міської ради відбулася через кілька місяців після перемоги Революції Гідності в Україні.

В прийнятому сесією документі вказувалося, що «Згідно з Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», на виконання рішення міської ради від 26.06.2012 № 45 «Про звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя, Запорізька міська рада вирішила:

1. Затвердити Звіт робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя.
2. Вважати 952 рік датою виникнення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією», як

першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця.

3. При проведенні святкових заходів до Дня міста, всім установам, підприємствам, організаціям, використовувати прийняте рішення» [1].

Того ж дня про непересічну подію в житті міської громади повідомили засоби масової інформації [2].

Здавалось би, рішення прийнято, треба виконувати. Та не так сталося... 12 жовтня 2017 року в приміщенні Запорізького обласного краєзнавчого музею відбулася гаряча дискусія, яку в пресі назвали «Олександрівська фортеця проти Костянтина Багрянородного: Скільки ж років Запоріжжю?». В ній взяли участь голова робочої групи з уточнення дати заснування міста Федір Турченко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, Володимир Мільчев – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Запорізького національного університету, член робочої групи Максим Остапенко – кандидат історичних наук, директор Національного заповідника «Хортиця», Руслан Шиханов – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Владислав Мороко – кандидат історичних наук, директор Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА.

Позицію тих, хто хотів зберегти в історії нашого міста дату заснування від 1770 року, чіткіше і відвертіше всіх висловив декан історичного факультету ЗНУ, доктор історичних наук, професор Володимир Мільчев. «Якщо дивитися з точки зору історії, а не політики, – сказав він, – ніякої дискусії тут немає. Є така спеціальна історична дисципліна – історична урбаністика. За її стандартами містом вважається поселення, яке має традицію безперервного розвитку, або, якщо цей процес переривався, тяглість традиції. З цієї точки зору на роль основи, з якої йдуть витoki сучасного Запоріжжя,

може претендувати лише Олександрівська фортеця. Всі інші спроби є псевдонауковими, «висмоктаними з пальця». Те, що деякі історики підігрують певним колам у їхніх спробах «відштовхуватися» від 952 року – нехай це буде на їхній совісті. Причини цих спроб очевидні – «подалі від Росії»: починати історію міста хоч від підкови коня князя Святослава, аби не від російської фортеці. Це «дитяча хвороба» – більшість націй, які мали досвід існування у складі імперій, на це перехворіли. Нам ще, мабуть, треба якийсь час» [3].

На жаль, авторам не вдалося з'ясувати чи приймала Запорізька міська рада якісь рішення на зміну свого ж рішення від 27 червня 2014 року. Але, після дискусії, проведеної в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї у 2017 році, поступово, в більшості міських інформаційних повідомлень на цю тему в місті Запоріжжі, позначається «зомбування» громади на користь 1770 року і заснування Олександрівської фортеці.

Ба більше, у 2020 році на міському сайті «Запорізькі Вісті» з'являється матеріал «Скільки насправді років Запоріжжю» [4]. А в ньому, головний спеціаліст з історико-культурної спадщини міста Департаменту культури та туризму Запорізької міської ради Павло Кравчук, намагаючись принизити науковий рівень «Звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя» 2014 року, робить власне казуїстичне «відкриття». Виявляється, що у трактаті візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією», «про жодне городище чи поселення на місці нинішнього Запоріжжя в історичному літописі не було! Він писав тільки про острів Хортиця, вікінгах, варягах, які спускаються Дніпром, але ніяк не про городище і поселення» [4]. І далі: «Здавалося би, такий «діамант» відкриття по 952 року люди мали терміново зафіксувати загальноприйнятим у науці способом. Однак ніхто з членів, так званої робочої групи, з датою уточнення заснування міста не вніс свій внесок до історіографії. Жоден учений не підготував жодної статті чи нотатки,

розуміючи, що цим може поставити під удар свій авторитет, інші ж члени групи могли бути просто висміяні. Тому ніхто з них не став ризикувати, лише озвучили, що вони мають таку думку, заявив Павло Кравчук» [4].

Розглянемо уважніше цю критику дій, офіційно створеної робочої групи Запорізької міської ради, із уточнення дати заснування м. Запоріжжя.

По-перше, насправді ніхто з членів робочої групи ніколи і не посилався на імператорський трактат, згадуючи поселення на Хортиці, адже, такої згадки дійсно немає в історичному трактаті. Але відчувається, що критик сам трактат в очі не бачив. Адже, в ньому йде мова про «русів», а не про «вікінгів, варягів», які спускаються дніпровими порогами до острова Хортиці. Це дуже принципове перекручення тексту оригіналу. А головне ж в трактаті інше, те, що руси зупиняються на острові і приносять жертви своїм язичницьким богам біля священного дубу. Саме цей факт надзвичайно важливий, тут йдеться про те, що острів є дуже важливим сакральним місцем для всіх язичників того часу, які подорожували Дніпром.

По-друге, про поселення часів Київської Русі. Перші два були досліджені в 1927 році при будівництві Дніпрогесу. Одні археологи розкопали на правому березі, перед зведенням машинного залу, а інші, на лівому березі Дніпра, було виявлено, але дослідити його не встигли. Його зруйнували будівельники при спорудженні шлюзів. Ще одне поселення того ж історичного періоду було відкрито і частково досліджено, вже в наш час, в кінці 70-х років XX ст. у південній частині острова Хортиці. Це поселення датується VIII–XVI ст., а це означає, що **існувало воно більше 500 років** (Ita!!!). Хіба це не «традиція безперервного розвитку», про яку йшла мова під час дискусії 12 жовтня 2017 року?

По-третє, матеріали про розкопки цієї унікальної пам'ятки опубліковані археологами, які її досліджували. У членів «так званої робочої групи», безумовно, є і власні, в тому числі і узагальнюючі наукові праці з цієї

проблеми і такі, в яких трактат візантійського імператора аналізується. Але про це буде викладено далі.

Взагалі, виникає питання для чого братись щось критикувати, якщо ти в цьому нічого не тямиш? Фахівця з історико-культурної спадщини міста Запоріжжя дратує фраза в рішенні сесії Запорізької міської ради. А чим самим? Імператор величезної на той час держави Візантії згадав нашу Хортицю на Дніпрі? Згадав. Поселення русів на острові Хортиці, синхронні в часі написанню імператором свого трактату наразі існують? Існують. Можливо справа в тому, що рішення сесії дійсно виписано трохи мудрувато, але ж це по-формі, а по-суті, все вірно і зрозуміло. До того ж, члени робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя готували лише звіт і сесія його затвердила. А рішення сесії писали юристи міської ради.

Так чому ж тоді, так завзято, у 2020 році представник Запорізької міської ради виступав проти історичного рішення від 2014 року?

На нашу думку, він виконував політичне завдання тодішніх керівників міськради. Адже, значна кількість з них була пов'язана з опозиційними проросійськими політичними рухами. А їм дуже хотілося відзначити 250 років Запоріжжю і вкотре подякувати російській імперії за фортецю, гарнізон якої через п'ять років після її заснування, візьме участь в операції з розгрому останньої Запорізької Січі у 1775 році.

І вони це зробили, підготувавши відповідні офіційні подання до Верховної Ради України. А Верховна Рада України затвердила постанову «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році», в якій проголосивши, що «З метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті та належного відзначення і вшанування пам'ятних дат і ювілеїв», постановила відзначити серед відомих подій в Україні, в тому числі і 250 років з часу заснування міста Запоріжжя (1770 р.) [5].

Тепер, у 2024 році, багато мешканців Запоріжжя дивуються: «А чого це окупанти / загарбники Запорізьку область у склад рф зараховують, вносячи зміни в свою конституцію»? А треба пам'ятати, що після розвалу срср, росія проголосила себе правонаступницею як срср, так і російської імперії. І дії її відповідні.

Нагадаємо, що наша новітня держава Україна проголосила себе правонаступницею Української Народної Республіки, у тому числі і тієї Української держави, що існувала в екзилі. А творці цих держав рахували історичну тяглість української державності від часів Імперії Русь. І не бачити сьогодні, в цьому контексті, надзвичайної важливості прийнятого 27 червня 2014 року рішення 47 сесії Запорізької міської ради «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя» ні в якому разі не можна. Це рішення, насправді, має сприяти усвідомленню того, що у часи Київської Русі на острові Хортиця і на території навколо нього (сучасне Запоріжжя!) кілька століть жили слов'яни. Вкотре науково доводячи це, ми утверджуємо нашу українську ідентичність та історичні права сучасної держави України на ці території.

Саме тому, нагадаємо ще раз про що йдеться.

Спочатку, про використанні авторами *письмові джерела*. В першу чергу це, вже неодноразово згадуваний, трактат візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією» (складений у 943–953 рр.) [6], менш відомий історичний документ «Записка готського топарха» кінця X ст. [7], а також «Літопис руський» [8]. З праці візантійського імператора ми знаємо, що, пройшовши дуже вузьке і тому найнебезпечніше місце, – Крарійську (Кічкаську) переправу, руси досягають острова Святого Григорія (Хортиця). «На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, оскільки там стоїть величезний дуб: жертвують живих півнів, застромлюють і стріли довкола [дуба], а інші – шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їхній звичай. Кидають вони і жереб на

півнях: чи зарізати їх, чи з'їсти, чи відпустити їх живими. Від цього острова руси (Ρωσία – грецька назва Русі) не бояться печенегів, доки не опиняться в річці Селіна (дельта Дунаю) [6, с. 49].

Із Запоріжжям пов'язаний інший цікавий епізод давньої історії. У документі кінця X ст. під назвою «Записка готського топарху» описується важка переправа через Данапріс (Дніпро) військового загону на човнах, коли річка була не стабільна і сповнена льодоставу. Через це йому довелося довго чекати замерзання річки і потім уже переправлятися верхи на конях. Загін воїнів прибув у селище під назвою «Воріон». Тут вони відновили свої сили, а потім через завірюху змушені були затриматися на якийсь час. Історики припускають, що подія ця відбулася в січні 992 року і пов'язана з поверненням загону в Крим після зустрічі з монархом, який царює на північ від Дунаю. Вважається, що цим могутнім монархом був київський князь Володимир. Науковий аналіз записів готського князька дозволив зробити висновок, що Воріон був розташований на Дніпровських порогах біля Крарійської (Кічкаської) переправи. Про це поселення науковець пише: «Воріон – велике село, на шляхах, що йдуть через нього, не припинявся рух і взимку. Безперечно, заняття його населення – землеробство. Коли греки виступили з Воріона, в їхньому обозі були воли» [7, с. 114–130].

З таких письмових джерел як літописи відомо про деякі річково-морські походи, а значить, зупинки на Хортиці флотилій русів по Дніпру в Чорне море та чисельність їх суден. У 860 р. через пороги пройшло 200 кораблів, а в 907 р. біля острова Хортиця зупинявся флот князя Олега, який складався з 2000 судів [8, с. 22]. Близько 909–910 років 500 судів знову спустилися Дніпром. Весною 941 р., подолавши пороги, до Хортиці прийшов величезний флот князя Ігоря кількістю 10 000 човнів [8, с. 24]. Ще один флот князя Ігоря пройшов Дніпром через два роки, а в 945 р. князь знову провів флотилію повз Хортицю [8, с. 25]. 971 р. у свій похід Дніпром до берегів Болгарії вирушив князь Святослав. Повертаючись із походу, навесні 972 р.

біля Хортиці князь загинув [8, с. 43]. Володимир Великий 988 р. по Дніпру провів свій флот, прямуючи через пороги до Корсуня (Херсонеса) за християнськими святинями [8, с. 61]. У 1043 р. спорядив Дніпром і морем в Царгород його син князь Ярослав Володимирович [8, с. 93].

Грунтуючись на подібних відомостях, сучасні науковці вважають ці річково-морські походи київських князів до Царгорода були обов'язковим завершальним етапом існуючого порядку збору податків (полюддя) у Київській Русі. Збір полюддя проводився взимку, а навесні, коли кораблі високою водою легко проходили пороги, все зібране (хутра, зерно, мед, віск, раби), вирушало до Царгорода. А це означає, що такі походи (з обов'язковими зупинками на Хортиці) як невід'ємна частина економічного життя держави проводилися щорічно. І ці походи-експедиції відбувалися як униз Дніпром, так і назад при поверненні з товарами.

Зрозуміло, що для забезпечення відправ язичницьких обрядів, що відбувалися на острові-святилищі, розміщення та прийому дружинників, мореплавців, купців, просто великої кількості людей та кораблів з вантажем на острові мало постійно проживати населення. Це означає, що на острові мали бути поселення. Надзвичайно важливо, що в літописах маємо назви цих селищ. У 1103 р. під час спільного успішного походу князів Святополка Ізяславовича і Володимира Всеволодовича на половців, літописець повідомляє: «І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче порогів, і стали в Протолчі і на Хортичному острові» [8, с. 158]. Ще раз хортицьке поселення «Протолче» згадується у 1190 р. «І тоді, зібравшись із чорними клобуками, поїхали вони (князі Ростислав Рюрикович та Ростислав Володимирович) швидко для нападу до Протолчі, і тут зайняли багато стад половецьких у лузі у дніпровському» [8, с. 350]. Навесні 1223 р. біля Хортиці зібралося давньоруське військо напередодні першої битви з монголо-татарами на річці Калці. Як повідомляє літопис про дружину князя Данила Галицького: «вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, – човнів

же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і повели (човни) вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів» [8, с. 379].

Наскільки ж важливим було це поселення «на броді близ Протолчів» для середньовічної України, що його неодноразово згадує літопис! Свідчення давніх авторів про найважливіші загальнодержавного масштабу події часів Київської Русі, що відбувалися на Запоріжжі, підтверджуються як результатами археологічних досліджень, так і унікальними випадковими знахідками.

У 1927–28 роках, у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу було проведено археологічні розкопки давньослов'янського поселення. Воно знаходилося практично там, де сьогодні стоїть Дніпрогес, як на лівому, так і правому берегах. Лівобережна його частина, на жаль, була зруйнована під час будівництва шлюзового каналу. На правобережній частині Кічкаського поселення, як умовно назвали його археологи, було досліджено до 60 жител. Знахідки показують, що їхні мешканці займалися різними ремеслами: гончарством та обробкою каменю, полюванням та рибальством, обробкою дерева, прядінням та ткацтвом. Була розвинена ковальська справа та лиття кольорових металів. Найважливішим їх заняттям була торгівля, про що свідчить велика кількість кераміки, що була привезена з Криму. Займалися також човновим перевозом на Крарійській переправі та лоцманством на Дніпровських порогах. Не чужим для них були й землеробство з тваринництвом. Дослідники датували селище часом Київської Русі та зробили важливий висновок про те, що «Кічкаські поселення були великими селищами з рисами міських центрів» [9, с. 188].

Наприкінці 70-х років XX століття у південній плавневій частині острова Хортиця було відкрито та частково досліджено поселення, яке ототожнено з літописним «Протолче». Сліди наших попередників у освоєнні острова тут були простежені на площі близько 20 га. У культурних шарах, що датуються часом від VIII до XVI ст., знайдено 20 житлових та ремісничих

об'єктів різної конструкції. Найбільш раннім тут виявилось житло шатрового типу, датоване VIII ст. До періоду X–XII ст. відносяться слов'янські житла землянкового типу з печами-кам'янками. XII–XIII ст. датуються великі споруди розміром 30 x 10 м, представлені залишками будівель, трохи заглиблених у ґрунт. Поставлені на дерев'яних каркасах, вони мали плетені з лозин стіни, обмазані глиною, і великі печі. Ці споруди площею до 180 кв.м визначені дослідниками як казарми або «дружинні» будинки. Поруч із ними, знайдено металургійну майстерню з тиглями, шлаками, крицями, флюсами та іншими артефактами, що підтверджують залізоплавильне та ковальське виробництво. На всій обстеженій території поселення знайдено численні вироби місцевих майстрів – кресала, ножі, наконечники стріл, замки та ключі, цвяхи, сліди косторізного та ювелірного виробництв. Було виявлено значну кількість уламків чавунних котлів, фрагментів зброї, слов'янської та візантійської кераміки, хрестики з мідного дроту та глиняну писанку. У верхньому культурному шарі поселення XIII–XIV ст. археологи знайшли бронзовий хрест-енколпійон, залізні лемеш та шпору, дві татарські срібні монети [10].

Частина цього поселення 1992 р. випадково була виявлена і на правому березі Дніпра у селі Нижня Хортиця. Припускаємо, що обов'язково була й лівобережна частина хортицького поселення. Вона мала б розташовуватись на лівому березі Дніпра в районі гирла річки Московки та Дубового гаю, приблизно там, де у 1770 році було закладено Олександрівську фортецю. Знахідки свідчать, що поселення Протолче мало постійне населення. Воно займалося різними ремеслами, наданням побутових послуг подорожнім, а також орним землеробством і скотарством. Але головним призначенням цього острівного поселення-фортеці було забезпечення перебування упродовж певного часу великої кількості дружинників, купців і рабів. Фортеця була своєрідною військово-торговельною базою давньоруських дружин із функціями порту для безпечного утримання княжого флоту під час

його перебування у цій частині Дніпра перед або після проходження порогів. Про саме таке призначення поселення Протовче, свідчить його надзвичайно потужне зміцнення валом заввишки до 15 м та завдовжки понад 2 км з півдня. Розкопки довели, що ці укріплення постійно підтримувалися у належному стані та відновлювалися навіть значно пізніше у XVI ст. [11].

Викладене свідчить про те, що в унікальних природно-географічних умовах Нижнього Дніпра, на стику Дніпрових порогів і Великого Лугу, на перетині прадавнього Великого водного шляху, Крарійського перевозу та Протовчого броду на острові Хортиця та біля нього у часи Київської Русі виникають слов'янські поселення. Їх загальнодержавна важливість зрозуміла, а це означає що княжа влада ними опікувалась і підтримувала. Тим більше, що, безпосередньо і особисто очолюючи всі багаточисленні річково-морські походи, очільники Київської держави зупинялися саме на острові Хортиця.

Тож, нічого дивного немає в тому, що один з них, князь Святослав Хоробрий загинув у 972 році в бою саме тут [12].

Висновком цієї роботи може бути наступне: Запорізька громада і міська влада, яку вона обирає, на превеликий жаль, ще не вповні усвідомлює величезну вагу культурно-історичного потенціалу острова Хортиці в історії міста Запоріжжя. Свідченням цього і є, викладена нами історія про розуміння історичних витоків міста Запоріжжя. Помилку щодо встановлення дати заснування рідного міста Запоріжжя треба виправити і чим скоріше, тим краще.

Важко не погодитись з відомим українським істориком Віктором Брехуненко щодо свого цивілізаційного вибору. «Або наша нація морально одужує, позбувається комплексу меншовартості, починає сама себе шанувати, написав він, і тоді з'являється внутрішній потенціал для потрібних змін в інших сферах. Або і далі триває життя під нав'язаними Росією символами, чим ми сигналізуємо усьому світові, що згодні вічно плестися у російському хвості, скільки б «Слава Україні!» не говорили. Нездатність раз і

назавжди перерізати пуповину меншовартості утверджувала в середовищі московських еліт переконання, що нічого не втрачено, що все можна відіграти назад. Звідси рішучість у 2014 році почати війну з Україною, звідси й масштабне вторгнення 24 лютого 2022 року» [13, с. 3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 48 sesiia miskoi rady 27.06.2014:47. Rishennia miskoi rady «Pro zatverdzhennia zvituv robochoi hrupy iz utochnennia daty zasnuvannia m. Zaporizhzhia». URL: <https://zp.gov.ua/uk/sessions/57/resolution/3749>. (дата звернення: 10.10.20204 р.).

2. V Zaporozhe opredelylys s datoi osnovanyia horoda. URL: <https://reporter-ua.com/2014/06/27/v-zaporozhe-opredelilis-s-datoy-osnovaniya-goroda> (дата звернення: 10.10.20204 р.).

3. Andriushchenko E. Oleksandrivska fortetsia proty Kostiantyna Bahrianorodnoho: Skilky zh rokiv Zaporizhzhiiu (12 oktiabria 2017). URL: https://zp.depo.ua/ukr/zp/oleksandrivska-fortecya-proti-kostyantina-bagryanorodnogo-skilki-zh-rokiv-zaporizhzhiiu-20171012656448#google_vignette. (дата звернення: 10.10.20204 р.).

4. Skolko let na samom dele Zaporozhiiu. URL: https://zv.zp.ua/skolko-na-samom-dele-let-zaporozhiiu/#google_vignette. (дата звернення: 10.10.20204 р.).

5. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 3 hrudnia 2019 roku N 325-IX «Pamiatni daty ta yuvilei 2020 roku». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T190325>. (дата звернення: 10.10.20204 р.).

6. Konstantyn Bahrianorodnyi. Ob upravlenyyu ymperyei: tekst, perevod, komentaryi. Yzd-e 2-e. yspr. / pod red. H.H. Lytavryna, A.P. Novoseltseva. Moskva : Nauka. 1991. 406 s.

7. Lytavryn H.H. «Zapyska hrecheskoho toparkha». Yz ystoryy srednevekovoi Evropy (X–XVII vv.) / Pod red. S.D. Skazkyna. Moskva : MHU. 1957. S. 114–130.

8. Litopys Ruskyi / per. z davnorus. L.Ie. Makhnovtsia: vid. red. O.V. Mishanych. Kyiv : Dnipro. 1989. 591 s.
9. Smilenko A.T. Slovianny ta yikh susydy v Stepovomu Podniprovi (II–XIII st.). Kyiv : Naukova dumka, 1975. 209 s.
10. Sokulskyi A.L., Shevchenko T.K., Bodianskyi O.V., Rohozhkyna L.V. Raskopky slavianskoho poselenia na o. Khortytsa. AO. 1976. Moskva : Nauka, 1977. S. 373–374; Shevchenko T.K. Zvit za roboty na o. Khortytsia v 1976 rotsi. Naukovyi arkhiv IA NANU. 1976. № 137. 14 s.; Shevchenko T.K. Zvit pro KhAE-79. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*. Spr. 202; Ostapenko M.A. Otchet o rabotakh zspedytsyy «Khortytsa-98». *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*. Spr. 994. Ark. 2.
11. Shapovalov H.I. To chy bula na Khortytsi Sich? Pamiatky Ukrainy. 1989. № 4. S. 12–13; Shapovalov H.I., Illinskyi V.Ie. Serednovichni maisterni peredmistia poselennia «Protovche» na ostrovi Khortytsi: pidsumky doslidzhen. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats / Istoryko-kraieznavchy muzei m. Vynnyky, Instytut arkheolohii Zheshivskoho universytetu. Mizhnarodna konferentsiia «Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni»*. Vynnyky; Zheshiv; Lviv : «Apriori», 2015. Vyp. 8. S. 346–374.
12. Kotov V.Y., Shapovalov H.Y. Kniaz Sviatoslav Khrabryi y Zaporozhe. Zaporozhe: PUVK, 2012. 79 s.; Shapovalov H.I. Pryishov Sviatoslav u porohy. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: LNU, 2014. Vyp. 8. S. 105–118.
13. Brekhunenko V. Perednie slovo. Shevchuk S.P., Budnyk P.I. Bytva Za Belmak. Kharkiv : «Disa plius». 2024. 40 s.